

УДК 316.74:2(477)
DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2026.27.7>

Андрій ЛЕНЬОВ, асп.
ORCID ID: 0009-0000-9146-3390
e-mail: andriy.lenev@gmail.com
Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна

Ірина ПАНЧУК, д-р. філос. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-6301-4280
e-mail: panchuk79@ukr.net
Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна

ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Вступ. Досліджено інтеграційний потенціал громадянської релігії, що зумовлено стрімким зростанням в українському суспільстві запиту на вироблення цінностей та практик, які сприятимуть об'єднанню помереженого багатьма роздільними лініями українського суспільства.

Методи. Використано міждисциплінарний підхід у єдності з методом історико-філософського аналізу та базовими принципами філософської герменевтики. Не менш широко використовувалися і такі загальнонаукові методи, як аналіз та синтез, узагальнення.

Результати. Означено, що інтелектуальний розвиток ідеї громадянської релігії пройшов шлях від дійсних концепцій універсальної моралі Г. Черберіського та Д. Вільямса до політичного проєкту "цивільної віри" Ж.-Ж. Руссо і був пов'язаний з прагненням зміцнити підвалини суспільного договору та морального порядку. Розкрито, що практична реалізація цього завдання, як показали релігійні практики, запроваджені М. Робесп'єром, має низку ризиків, головним серед яких є утвердження штучно сформованих ритуальних практик, що слугують інструментом політичного тиску та підважують довіру громадян до державних інституцій. Натомість життєздатна громадянська релігія базується на природній потребі суспільства в сакралізації колективного досвіду та важливих для збереження внутрішньої єдності цінностей та ідеалів. Показано, що особливо яскраво ця тенденція проявилася в Україні, де становлення громадянської релігії відбулося у горизонтальному акті опору, завдяки чому джерелом сакрального тут стали не зовні насажені стратегії, а сформовані у процесі солідарності громадян ідеали та символи.

Висновки. Визначено, що громадянська релігія – це потужний інструмент суспільної згуртованості, який перетворює формальні закони на живі, священні для кожного громадянина цінності. Вона виникає як інструмент міжконфесійного примирення, спроможний забезпечити відновлення моралі й порядку в суспільстві, проте з часом перетворюється на систему соціальної солідарності, що не зведена до певної конфесії. Доведено, що саме завдяки цьому для суспільства громадянська релігія постає універсальним джерелом сенсу: вона пропонує кожній людині незалежно від її віросповідання можливість відчутти причетність до вищої мети, перетворюючи таким чином випадкове співіснування людей у самосвідому спільноту. Обґрунтовано, що попри те, що кожна громадянська релігія орієнтована на консолідацію суспільства, у країнах зі складною історією або ж багатонаціональним складом населення пропонувані нею цінності, моральні орієнтири чи ідеали можуть спричиняти суспільне напруження.

Ключові слова: громадянська релігія, Бог, Верховна Істота, консолідація, деїзм, секулярне суспільство.

Вступ

Тема громадянської консолідації сьогодні є однією з наріжних в українській теоретичній науці. Нею цікавляться політологи, філософи, соціологи, культурологи, релігієзнавці, націологи, а також політики, журналісти й навіть громадські активісти. У межах власних компетенцій, теоретико-методологічних засновків, політичних програм вони пропонують стратегії громадянської консолідації, практичне застосування яких так і не привело до реальної суспільної єдності. Її появу протягом усіх років української незалежності помітно гальмує вкорінення в суспільній свідомості та публічному просторі радянських, а згодом і російських історичних наративів, що відтворюють імперську інтерпретацію історії і цим суперечать українському її трактуванню. Це світоглядне протистояння протягом довгого часу розколює суспільство, яке внаслідок історичних, географічних, економічних, культурних та політичних чинників і так помережене багатьма роздільними лініями.

Доволі серйозною перепорою на шляху консолідації українського суспільства стали й політичні маніпуляції мовним питанням, історичною пам'яттю, ідентичністю і навіть геополітичною орієнтацією. Особливо чітко означені розбіжності проявилися після Помаранчевої революції (2004 р.), події котрої активізували розвиток громадянського суспільства, водночас оголивши суспільні розбіжності. Особливо відчутними вони стали на тлі розчарування реальними політичними процесами,

що подекуди істотно розходилися з проголошеними в часи революції ідеалами.

Відчуття втоми та зради, сформоване після Помаранчевої революції, не знищило визріле в українському суспільстві за роки незалежності прагнення до свободи та гідного життя. Нерозв'язані революцією проблеми створювали тривале суспільне напруження, вибух якої призвів до Революції Гідності (2013–2014 рр.) з її прагненням відновити суспільну справедливість. Події, що відбувалися на столичному Майдані, не просто сколихнули українське суспільство, а стали своєрідною точкою неповернення завдяки пробудженню національної свідомості та зародженню громадянського суспільства. Його вияви можна побачити й у високому рівні суспільної самоорганізації протестувальників, і в зародженні волонтерського руху та лідерів чи радше активістів, здатних брати на себе відповідальність за розв'язання важливих соціогуманітарних проблем і навіть контролювати діяльність держави. Крім того, під час Революції Гідності доволі чітко означилася тенденція до єднання різних церков та релігійних організацій з народом, що сприяло не тільки їх перетворенню на потужні інститути громадянського суспільства, а й зародженню громадянської релігії. Вона, як стверджує П. Яроцький, "зближує різноманітні конфесії (православні, католицькі, протестантські, мусульманські, юдейські тощо), самоорганізувала громадянське суспільство, мобілізувала його на захист цінностей національної та людської гідності, опір соціаль-

© Ленюв Андрій, Панчук Ірина, 2026

ному злу – корумпованій владі, диктатурі беззаконня, моральній деградації, насильству" (Яроцький, 2020).

Зміни, що відбулися в релігійному житті українського суспільства під час та після Революції Гідності, поставили на порядок денний потребу витворення якісно нових інтерпретацій суспільної єдності та критичного осмислення сформованої в цей час системи суспільних цінностей. Вони, згідно з переконанням низки українських дослідників, – І. Богачевської (Богачевська, 2016), А. Слубської (Слубська, 2016), Л. Филипович (Филипович, 2014), П. Яроцького (Яроцький, 2020) та інших – супроводжувалися появою об'єднаних суспільно-політичних практик, що можна визначити як "громадянську релігію". На наш погляд, ці висновки небезпідставні, проте сприймаються неоднозначно. Приміром, український дослідник М. Паращевін вважає, що сучасні українські науковці вкрай необачно послуговуються цим дещо метафоричним терміном. Він стверджує, що за відсутності загально-вживаної дефініції поняття "релігія" активне використання терміна "громадянська релігія" спричиняє змістову плутанину. У результаті цього наявне сьогодні "прагнення до створення "громадянської релігії" стає дуже схожим на прагнення до формулювання "національної ідеї", про яку часто говорять, але спроби створення якої "ззовні" раз-у-раз виявляються безплідними" (Паращевін, 2017, с. 151).

Хоча висновки М. Паращевіна не позбавлені раціонального зерна, наведені ним аргументи все ж не спростовують пояснювального потенціалу концепту "громадянська релігія". Попри суперечливий характер, останніми роками ним активно послуговуються закордонні науковці. Доказом цього слугують праці С. Б. Бербара (Berbar, 2024), А. Вегтер (Vegter, Lewis, & Bolin, 2023), Ф. Кретті (Cratty, 2025), К. Фордала (Fordahl, 2024) та багатьох інших дослідників, які уточнюють сутність, розкривають особливості формування та конкретно-історичних проявів громадянської релігії.

Не менш активно термін "громадянська релігія" використовують українські науковці. Для них він стає ефективним засобом концептуалізації тих процесів та змін, що відбуваються в останнє десятиліття у громадянському житті країни. Цікавим та плідним в цьому контексті видаються праці Вільхового (2015), Головка (2009), Зінкевича (2009), Колодного (2009; 2012), Кондратика (2018), Щербенка (2017) та інших. Ці дослідники практично одноставно вказують на неусталеність теоретичного конструкта "громадянська релігія", проте визнають його ефективним інструментом для дослідження тих процесів, що яскраво намітилися в українському релігійному та/чи суспільно-політичному житті в останнє десятиліття.

Мета і завдання. Зважаючи на відсутність у закордонному та українському інтелектуальному дискусії усталеного та загально-визнаного трактування громадянської релігії, мета нашого дослідження полягає в розкритті історії становлення, сутності, форм та об'єднаних потенціалів громадянської релігії. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки дослідницьких завдань, а саме: 1) дослідити інтелектуальні джерела та сутність громадянської релігії; 2) схарактеризувати особливості сучасних громадянських релігій; 3) розкрити передумови становлення та специфіку української громадянської релігії.

Методи

У процесі дослідження було використано міждисциплінарний підхід у єдності з методом історико-філософського аналізу та базовими принципами філософської герменевтики. Не менш широко використовувалися й такі загальнонаукові методи, як аналіз та синтез, узагальнення.

Результати

Попри те, що в сучасному українському інтелектуальному дискусії поняття "громадянська релігія" здебільшого асоціюється з працями широко відомого сьогодні американського соціолога та дослідника сучасних форм релігійності Р. Белла, воно має значно глибшу інтелектуальну традицію. Як самостійну категорію осмислення явищ соціальної дійсності його запровадив французький філософ Ж.-Ж. Руссо в роботі "Про суспільну угоду, або принципи політичного права" (1762 р.). У цій праці мислитель ґрунтовно і всебічно показав неоднозначний вплив релігії на суспільство, водночас зауваживши, що "для держави надзвичайно важливо, щоб кожен громадянин сповідував якусь релігію, котра навчала б його любити свої обов'язки. Однак догми цієї релігії лише остільки мають цікавити державу та її членів, оскільки вони стосуються моралі й обов'язків, яких кожен, хто сповідує цю релігію, повинен <як громадянин> дотримуватися щодо інших. У решті випадків кожен може мати такі погляди, які забажає, і суверенові не належить про них знати" (Руссо, 2001, с. 163). Основні положення цієї громадянської релігії, згідно з переконанням філософа, має визначати суверен, "причому не як суто релігійні догмати, а як найзагальніші основоположення суспільності, без яких неможливо бути ані добрим громадянином, ані вірнопідданим держави" (Руссо, 2001, с. 163). Вони "мають бути простими, нечисленими, недвозначно сформульованими, а також позбавленими <будь-яких> роз'яснень і коментарів. Існування могутнього, розумного, добродійного божества, яке все провидить і всім наділяє, прийдешнє життя, блаженство праведних, покарання тих, хто чинить зло, святість суспільної угоди і законів – такими є позитивні догмати. Негативні ж обмежив би одним єдиним – це нетерпимість" (Руссо, 2001, с. 164). Її Ж.-Ж. Руссо розглядав у найширшому значенні слова, тобто і як громадянську, і як теологічну.

Зроблені Ж.-Ж. Руссо узагальнення щодо змісту необхідної для консолідації держави громадянської релігії, видаються дещо неоднозначними. З одного боку, мислитель визнає наявність божества, "яке все провидить і всім наділяє", проте, з іншого – говорить про те, що громадянська релігія має навчити любити свої обов'язки, що дає підстави вбачати в ній світську віру, або систему цінностей, переконань та практик, спрямованих на підтримку внутрішньої єдності суспільства та забезпечення легітимності влади. На нашу думку, це суперечливе прагнення Ж.-Ж. Руссо до поєднання віри в трансцендентне божество із сукупністю сформованих на засадах розуму моральних чеснот варто розглядати не як випадковість чи результат суб'єктивного досвіду мислителя, а як закономірне відображення світоглядного клімату XVIII ст. Його інтелектуальний фундамент заклав англійський філософ Г. Черберійський. Задовго до часів Просвітництва він сформував концептуальні підвалини деїзму з притаманною йому вірою у Божество, що може чути і навіть відповідати на молитви (Cratty, 2025, с. 1). Прийняття цієї активної взаємодії спонукало мислителя визнати історію про об'явлення важливим джерелом віри та підтримки для людини за умови, що вона не підпорядкована церковній догматиці. Водночас Г. Черберійський непохитно вірив, що єдиним джерелом божественного натхнення є молитва, за допомогою якої людина відчуває і переживає духовне керівництво своїм життям та діяльністю, а також вибудовує власні моральні орієнтири (Waligore, 2012).

Сформульовані Г. Черберійським дійсні ідеї отримали широкий резонанс та концептуальне оформлення

у часи Просвітництва. Численні наукові відкриття того часу сприяли утвердженню віри в існуванні раціонального порядку у світі, який можна пізнати з допомогою людського розуму. Поширення цього переконання супроводжувалося змінами у ставленні до інституціалізованої церкви та духівництва, не зумовлюючи між тим відмови від ідеї Бога, яку, як тоді вважалося, так само складно науково підтвердити, як і спростувати. З огляду на це, просвітники вважали, що Бог може існувати як Творець світу, але не втручається в перебіг процесів, які відбуваються згідно з установленим ним законами. Для них цей безособовий Бог не мав нічого спільного з історією про об'явлення, а тому не міг бути джерелом моралі. Її закони, як і все у світі, є універсальними нормами суспільного життя, а тому виявити та пізнати їх людина може і без зовнішніх авторитетів, користуючись власним розумом.

Звісно, ця загальна для доби Просвітництва світоглядна настанова нерідко мала специфічні варіації, одну з яких і запропонував Ж.-Ж. Руссо. Всупереч низці сучасників, він був твердо переконаний у тому, що віра в існування Вищої Істоти залишається одним із важливих джерел моралі та може сприяти збереженню громадського порядку. Цю думку мислителя загалом поділяв і такий авторитетний для свого часу руссоїст Л.-С. Мерсьє. У широко відомому в той час утопічному романі "Рік 2440" (1771) він не тільки розвивав релігійні переконання свого попередника, а й уточнював їх. Приміром, на противагу Ж.-Ж. Руссо, Л.-С. Мерсьє ключову роль у розвитку громадянської релігії відводив не Богу, а ритуалам та молитвам. На його думку, їх треба здійснювати під час щоденних зустрічей у храмі задля спільного вшанування універсального позаконфесійного Бога та споглядання природи (Cratty, 2025, с. 8-9). Такі ритуальні дії, на думку Л.-С. Мерсьє, допомагатимуть громадянській релігії стримувати гріховні бажання людини, що не ставить себе в центр світу, як, на думку письменника, це роблять відверті атеїсти.

Деїстичні переконання та прагнення до створення громадянської релігії в часи Просвітництва були популярними не тільки у Франції, а й в Англії. Прекрасним свідченням цьому, на думку американського дослідника Ф. Кретті, може стати анонімно опублікована в Лондоні у 1771 році книга "Філософ". Це була збірка діалогів, один із яких був присвячений критиці розмаїтого британського християнства та розгляду соціальних та політичних наслідків релігії. Насамперед автора турбувало стрімке зменшення соціального впливу церкви в англійському суспільстві. На його думку, саме через це люди як соціальні істоти втратили те внутрішнє переживання благочестя, яке забезпечувало публічне богослужіння. Його відновлення, на думку письменника, забезпечить стрімке зростання добродетельності та процвітання народу (Cratty, 2025, с. 9).

Автором цього філософського діалогу, як і всієї збірки був валлійський теоретик освіти Д. Вільямс. У часи написання "Філософа" він був священником неконформістської церкви (один із напрямів кальвінізму), проте згодом познайомився з творами Ж.-Ж. Руссо та окремими ідеями Б. Франкліна, під впливом яких захопився деїзмом. Доказом цього є прагнення Д. Вільямса до створення несектантської філософської літургії, здатної об'єднати членів усіх християнських конфесій у спільному богослужінні. Задля цього він навіть орендував каплицю в Лондоні, де у Великодню неділю 1776 року запровадив нову форму богослужіння. Його літургія мала високий рівень універсальності, адже пропонувала вірянам, серед яких було чимало добре освічених людей, звер-

татися у молитві до всіх істот, у всіх світах невизначеного Всесвіту. Таким чином Д. Вільямс намагався відмовитися від усіх релігійних доктрин та зосередити увагу на духовній практиці як на джерелі єднання, а з ним – і морального розвитку та громадянського обов'язку. Досягненню цього, на думку філософа, сприятиме молитовне звернення до Бога, який міг допомагати людині в її моральному та інтелектуальному прогресі, проте не втручався у розвиток матеріального світу. Останній, згідно з переконанням Д. Вільямса, керувався природними законами, які не можна переривати чи змінювати (Cratty, 2025, с. 12–13).

Хоча заснована Д. Вільямсом конгрегація проіснувала чотири роки, численною релігійною громадою вона так і не стала. Її слухачами, як стверджує Ф. Кретті, частіше керувала цікавість, ніж релігійне переконання. Попри це деїстична літургія отримала схвалення таких авторитетних тогочасних діячів, як Вольтер, Фрідріх II Пруський чи Ж.-Ж. Руссо. Крім того, подібні деїстичні переконання поділяли й представники жирондистської партії, які, так само як і Д. Вільямс, виступали проти наміру ліквідувати релігійні установи. На їхню думку, така акція породить цілий прошарок невдоволених колишніх священників та не сприятиме розвитку моралі в державі (Cratty, 2025, с. 13).

Слід зазначити, що громадянським деїзмом у період Просвітництва цікавилися не тільки представники жирондизму, а й чимало їхніх суперників. Найвідомішим серед них, поза будь-яким сумнівом, був М. Робесп'єр. Він, так само як і його суперники, вбачав велику загрозу в занепаді моралі та громадянських чеснот у французькому суспільстві. Не менше М. Робесп'єр переймався й необхідністю розширення громадянської бази якобінства та зростанням занепокоєння вірян запровадженою у 1793 році політикою дехристиянізації. Зазвичай вона супроводжувалася закриттям релігійних закладів, пограбуванням костелів, нищенням релігійних реліквій та церковних скарбів. Такі дії порушували громадянську єдність, істотно обмежуючи соціальну базу революції (Базик, 2023).

У прагненні пом'якшити суспільне напруження, не ліквідуючи, втім, курсу на викорінення клерикалізму як джерела контрреволюції, М. Робесп'єр надав практичного виміру ідеям Ж.-Ж. Руссо, запровадивши у Франції культ Верховної Істоти. З богословського погляду, він був повністю "позбавлений системності, всеохопної світоглядної картини світу, не містив відповіді на головні екзистенційні питання", проте мав велике політичне та ідеологічне значення. Завдяки запровадженню свят, присвячених Верховній Істоті, а з нею і "Природі, Республіці, Свободі, Любові до Батьківщини, Істині, Справедливості, Славі та безсмертю, Дружбі тощо", вождь якобінців встановив церемонії, які через публічні богослужіння мали сприяти розвитку суспільної моралі, патріотизму та громадянських чеснот (Базик, 2023). Перше урочисте свято, присвячене Верховній Істоті, відбулося у 1794 році й, попри виразне антикатолицьке спрямування, за пишністю та розмахом дуже нагадувало притаманні йому культові практики. Приміром, "урочиста хода до Марсового поля була прикрашена квітами, гілками, триколіровими стрічками, символами землеробства, знань, промисловості", натомість місце колишніх священників зайняли найбільш поважні члени Конвенту та чолі з М. Робесп'єром (Базик, 2023).

Незважаючи на те, що запроваджені М. Робесп'єром культ Верховної Істоти, а з ним і громадянська релігія, проіснували недовго, наслідки ініційованого ним експерименту були доленосними. У цьому контексті насам-

перед хочеться звернути увагу на те, що надзвичайно популярна в часи Просвітництва ідея громадянської релігії була повністю скомпрометована, а після страти ідеологічного лідера революції частина суспільства повернулася до традиційного для Франції католицизму. Звісно, відродження його суспільного впливу не супроводжувалося поновленням державного статусу, як застерігав М. Робесп'єр. Навпаки, невдала спроба консолідувати суспільство релігійними засобами дала можливість французам перенести релігійні переконання у сферу індивідуального досвіду, яка не регулюється державою, що зрештою і закріпила Конституція 1791 року.

Хоча прагнення М. Робесп'єра запровадити дійсний культ Верховної Істоти завершився провалом, спроби сформувати підвалини громадянської релігії без примусу та насильства не зникли й в наступні століття. Ця інтенція чи не найбільш яскраво виявилася у Франції у процесі поступового утвердження громадянської ідентичності та нової світської символіки. У цьому контексті можна згадати про доволі шанобливе ставлення до Декларації прав людини та громадянина, місьце поховання Ж.-Ж. Руссо та Вольтера тощо. Звісно, ці суспільні практики виводять своє коріння не тільки з деїзму Просвітництва, а й релігійних практик Давнього Риму. Для секуляризованого європейського суспільства вони стали зразком об'єднаних ритуалів без апеляції до теїзму чи навіть деїзму, що, звісно, дуже приваблювало національно зорієнтовані рухи та ідеології XIX ст.

Попри стрімкий розвиток релігійних за формою практик у секуляризованому європейському світі, ґрунтовних наукових досліджень, які розкривали би сутнісну природу цього нового явища довгий час не виникало. Першу і, на наш погляд, цілком вдалу спробу дати відповіді на визрілі в суспільстві питання на початку XX ст. зробив Е. Дюркгайм у роботі "Елементарні форми релігійного життя" (1912 р.). Ця праця була присвячена соціологічному вивченню особливостей первісних релігій, або ж, говорячи сучасною мовою, тій канві, на якій формувалася незмінна в основі своїй релігійна природа людини. Таке цілком новаторське для свого часу формулювання завдання спонукало вченого окреслити власне розуміння релігії. У цій праці він розглядав її як сукупність "фундаментальних засад та ритуальних обрядів, які, незважаючи на різноманітність форм, що її ті й ті можуть набирати, скрізь мають те саме об'єктивне значення й скрізь виконують однакові функції" (Дюркгайм, 2002, с. 8). Цікаво, що цим широким визначенням учений не обмежився й до сказаного згодом додав, що сакральні переконання та практики "не поширені однаковою мірою серед маси вірян; залежно від людей, середовища, обставин, віросповідань відчутно різняться й ритуали. Тут усім заправляють священники, там – ченці, а ще деінде – миряни; є містики й раціоналісти, теологи й пророки тощо. За таких обставин важко визначити, що є спільним для всіх них" (Дюркгайм, 2002, с. 9).

Наведені нами теоретичні зауваження Е. Дюркгайма дають підстави впевнено стверджувати, що притаманну національним рухам сакралізацію державних символів (прапор, гімн, герб), текстів, запровадження пам'ятних днів, формування особливої національної риторики щодо історичної місії колективу та вироблення пантеону духовних лідерів нації можна розглядати як вияв світської громадянської релігії. Її поява, як показав дослідник, супроводжується виробленням колективних практик, норм, цінностей та переконань, які забезпечують суспільне порозуміння та консолідацію, зберігаючи габітус та ментальні стани певного колективу (Дюркгайм, 2002, с. 13).

Попри те, що Е. Дюркгайму вдалося показати сутність та значення релігії, зокрема й у житті секуляризованого суспільства, започаткований ним аналітичний підхід був повною мірою реалізований тільки у другій половині XX ст. Свідченням цьому може стати широко відома сьогодні стаття Р. Белла "Громадянська релігія в Америці" (1967). Цією працею американський соціолог повернув у світовий інтелектуальний дискурс концепт, сформований філософією Просвітництва, аргументовано показавши, що батьки-засновники Америки заклали підвалини для формування унікальної громадянської релігії. Вона, на думку вченого, постала на тлі християнства, проте не була зведена до нього чи будь-якої іншої доктринальної традиції. Згідно з переконанням Р. Белла, на це чітко вказує своєрідність інтерпретації Бога. Американська громадянська релігія трактує його в дусі деїзму, не зводячи, втім, до просвітницького Бога-годинникаря (Bellah, 1967). Саме завдяки цьому, на думку вченого, Бог не тільки набуває "унітарного" характеру, а й стає безкомпромісним втіленням порядку, справедливості, закону, відповідальності та вищою сферою.

Як бачимо, розкрита Р. Беллом специфіка розуміння Бога в межах американської громадянської релігії дещо резонує з образом Верховної Істоти дійсної релігії, сформованої М. Робесп'єром. Проте сьогодні немає підстав говорити про єдність цих двох традицій. Їх головна розбіжність полягає в тому, що для батьків-засновників, а згодом і всього американського народу, Бог – це не тільки трансцендентний Творець, а й активний учасник історії, який виявляє особливу турботу про Америку та "майже обраний" американський народ, не приймаючи, однак, жодних рішень замість нього (Bellah, 1967). Концептуалізації цієї думки сприяє звернення до історії про Вихід, Обраний народ, Землю обітовану, Новий Єрусалим, Жертовну смерть і Відродження тощо. Вони дають можливість образно розкрити та емоційно наситити досвід американського народу, таким чином забезпечити консолідацію суспільства, легітимізацію його права на державу та сакралізацію політичних цінностей і навіть ідентичності. До того ж біблійні образи та історії сприяють означенню сенсу існування та історичної місії США. Завдяки цьому, на думку Р. Белла, громадянська релігія стає неформальним і водночас загальноназаним баченням "американського досвіду у світлі вищої та універсальної реальності", що змінюється під тиском соціокультурних викликів, що змінюють наративи, не порушуючи її безперервності (Bellah, 1967).

Від початку свого виникнення американська громадянська релігія була зорієнтована на підтримку суспільного порозуміння, а тому її не слід сприймати як заміну християнства чи будь-якій іншій конфесії. Істини потойбічного світу та "особистий шлях до небес" залишилися справою приватною і не підлягали контролю з боку держави, яка натомість займається формуванням трансцендентної системи або вищих чи навіть сакральних моральних принципів, спрямованих на підтримку порядку в суспільстві. Завдяки цьому американська громадянська релігія стала своєрідним поєднанням віри в абстрактного, не прив'язаного до певної конфесії Бога та його особливі стосунки з американським народом та/чи державою, що має сакральну національну історію (Війна за незалежність, Громадянська війна), у процесі якої сформувалася низка історичних постатей (Дж. Вашингтон, А. Лінкольн, Т. Джефферсон), символів (прапор, Декларація про незалежність, Конституція), свят (День незалежності, День подяки, День пам'яті) та обрядів (інавгураційні

промови президентів, День незалежності), спрямованих забезпечити соціальне згуртування та легітимацію влади.

Запропонована Р. Беллом концепція американської громадянської релігії викликала чималий резонанс та суперечливі реакції у науковому середовищі. Вони були зумовлені не тільки складністю та дещо суперечливим характером поняття "громадянська релігія", а й чітким розумінням того, що розбіжності між релігійними цінностями та інтересами держави можуть викликати громадянські конфлікти (Wilson, 1979). Звісно, усвідомлення цих розбіжностей не завадило дослідникам шукати та фіксувати елементи громадянської релігії у Балканських країнах, Великій Британії, Японії тощо (Служьська, 2016, с. 213; Богачевська, 2016, с. 103). Доволі яскраво цей феномен виявився і в українському суспільстві. Про нього, як справедливо зауважує українська дослідниця І. Богачевська, дала нагоду говорити "присутність на Майдані представників різних релігій та Церков, їхні консолідовані дії – спільну молитву, допомогу всіх цих релігійних інституцій бійцям АТО, постраждалим унаслідок російської агресії, біженцям, капеланську діяльність у Збройних Силах України" (Богачевська, 2016, с. 104). На наш погляд, не меншою мірою становлення громадянської релігії в Україні засвідчили: присутність у ЗСУ представників усіх християнських конфесій (буддистів, мусульман та іудеїв), розвиток капеланського руху, масова підтримка вірянами різних конфесій численних волонтерських ініціатив, спільні зусилля представників різних конфесій у відновленні зруйнованих російськими військами храмів тощо.

Цікаво, що в Україні, на протигагу до США, становлення громадянської релігії відбувається стихійно, а отже, її можна розглядати не просто як народний феномен, незалежний від будь-якої релігійної організації, а й вияв прямої демократії. Іншими словами, українська громадянська релігія, не маючи інституційного підґрунтя, "інтегрує в собі різні Церкви (як віросповідні, а не організаційні співтовариства), конфесійних представників, духовних лідерів та громадян, об'єднаних спільною метою побудови гідного Майбутнього України на підставі вищих духовних цінностей та релігійно-національних ідеалів" (Филипович, 2014).

З огляду на те, що громадянська релігія в Україні постала у процесі консолідації різних конфесій та релігійних організацій задля підтримки процесу державотворення та євроінтеграційного процесу, вона має комплексний характер. Він виявляється в органічному поєднанні світських та релігійних елементів, які забезпечують постановля сакральних для всієї спільноти цінностей та символів. Показовим прикладом останніх, як стверджує українська дослідниця А. Служьська, може стати особлива політична риторика ("Боріться – і поборете, нам Бог помагає"), зокрема й щодо історичної місії нації (воля, демократія, європейські цінності), окремі політичні документи (Декларація про державний суверенітет України), пам'ятні дні (День Соборності України, День пам'яті Героїв Крут, День Героїв Небесної Сотні, День пам'яті та примирення, День Гідності та Свободи), пантеон духовних лідерів нації (Пилип Орлик, Тарас Шевченко, Леся Українка, Степан Бандера та ін.) (Служьська, 2016, с. 215).

Звернемо увагу, що в сучасному інтелектуальному дискурсі дослідники здебільшого звертають увагу на об'єднавчий потенціал громадянської релігії, утім, як свідчить український досвід останніх десятиліть, вона може мати й дезінтеграційний вплив. Така ситуація зазвичай трапляється за умови формування громадянською релігією цінностей, моральних орієнтирів чи ідеалів,

неприйнятних з певних причини для частини суспільства. У цьому контексті можна згадати зафіксовані експертами Центру Разумкова у 2016 році істотні регіональні розбіжності у сприйнятті історії та її ключових подій (Ідентичність громадян України ..., 2016, с. 15) чи наявне сьогодні напруження у відносинах між прихильниками ПЦУ та УПЦ (МП) (Українське суспільство, держава і церква під час війни ..., 2024). Звісно, згаданими проблемами стосуються не тільки України, а й багатьох інших, зокрема й економічно розвинених країн зі складною історією або ж багатонаціональним складом населення. Суперечності, спричинені громадянською релігією та сформованими нею цінностями, як показує французький політичний досвід, можуть створювати суспільне напруження, що, на наш погляд, не ставить під сумнів загальної здатності громадянської релігії об'єднувати суспільство.

Дискусія і висновки

Термін "громадянська релігія" має тривалу історію розвитку. В науковий обіг його ввів французький філософ Ж. Ж-Руссо, який завдяки всебічному дослідженню ролі релігії в суспільстві аргументовано довів необхідність створення позаконфесійної громадянської релігії дійсного характеру. Запропоновані французьким мислителем ідеї були досить схвально сприйняті тогочасними інтелектуалами й навіть стали концептуальним підґрунтям для практичного впровадження громадянської релігії в Англії, а згодом і Франції. Обидві спроби завершилися невдачею, що, втім, не зменшило суспільної уваги до ідей та практик, здатних інтегрувати світське суспільство в наступні століття.

Відновлення цікавості до скомпрометованої ритуальними практиками якобінців ідеї громадянської релігії та повернення її в науковий обіг відбулося на початку ХХ ст. під впливом досліджень Е. Дюркгайма. У процесі пошуку механізмів соціальної єдності вчений аргументовано показав, що релігія як система колективних уявлень та практик, що об'єднують людей у спільноти, у модифікованій формі існує навіть у секуляризованих суспільствах. Ця ідея стала поштовхом до осмислення релігійної дійсності сучасного світу, а згодом – і повернення у світовий інтелектуальний дискурс концепту "громадянська релігія". Він, як доволі аргументовано показав американський соціолог Р. Белла, репрезентує не тільки єдність політичних та релігійних цінностей, а й емоційно забарвлене та загально визнане бачення історичного досвіду та місії народу.

Громадянська релігія спрямована об'єднати суспільство, проте у країнах зі складною історією або ж багатонаціональним складом населення пропонувані нею цінності, моральні орієнтири чи ідеали можуть спричинити суспільне напруження.

Внесок авторів: Андрій Ленюв – аналіз джерел та виклад основного матеріалу; Ірина Панчук – формування концептуальної бази дослідження та узагальнення результатів дослідження.

Джерела фінансування. Це дослідження не отримало жодного гранту від фінансової установи в державному, комерційному або некомерційному секторах.

Список використаних джерел

Базик, Д. В. Верховної Істоти культ. (2023). У *Велика українська енциклопедія*. Державна наукова установа "Енциклопедичне видавництво". Узятю 2 лютого, 2026, з [https://vue.gov.ua/Верховної_Істоти_культ_Богачевська,_І._В._\(2016\)._Громадянська_релігія_в_контексті_українських_та_російських_політичних_реалій._Релігійна_свобода,_1\(19\),_103–105._https://doi.org/10.32420/rs.2016.19.1.945](https://vue.gov.ua/Верховної_Істоти_культ_Богачевська,_І._В._(2016)._Громадянська_релігія_в_контексті_українських_та_російських_політичних_реалій._Релігійна_свобода,_1(19),_103–105._https://doi.org/10.32420/rs.2016.19.1.945)

Вільховий, Ю. (2015). Феномен "громадянська релігія" у верифікації української і світової наукової думки. *Українське релігієзнавство*, 73, 284–293. <https://doi.org/10.32420/2015.73>

Голово, Л. В. (2009). Проблема християнського екуменізму і природа громадянської релігії. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 39, 238–246.

Дюркгайм, Е. (2002). *Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії*. Юніверс.

Зінкевич, Т. (2009). Феномен громадянської релігії у порівняльному висвітленні. *Українське релігієзнавство*, 51, 27–36. <https://doi.org/10.32420/2009.51>

Ідентичність громадян України в нових умовах: Стан, тенденції, регіональні особливості. (2016). Центр Разумкова. <https://dontosovnic.com.ua/wp-content/uploads/2016/07/Identi-2016.pdf>

Колодний, А. (2009). Громадянська релігія як екуменічна перспектива. *Українське релігієзнавство*, 50, 71–78. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/aacd712c-18e6-4141-a53d-58adf20438d1/content>

Колодний, А. (2012). Громадянська релігія як витвір процесу огромадження суспільства. *Українське релігієзнавство*, 61, 300–315. <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001025953>

Кондратик, Л. (2018). Концепція громадянської релігії Роберта Беллаха: Pro et contra. *Соціологічні студії*, 2(13), 29–36. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2018-01-29-36>

Паращевін, М. А. (2017). Концепція "громадянської релігії" як пізнавальний конструкт та політичний інструмент? *Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики*, 74, 143–154. <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2017/74/18.pdf>

Руссо, Ж.-Ж. (2001). *Про суспільну угоду, або принципи політичного права* (О. Хома, Пер.). Port-Royal.

Служська, А. Я. (2016). Українська модель громадянської релігії. *Гілея: Науковий вісник*, 112, 212–216.

Українське суспільство, держава і церква під час війни. *Церковно-релігійна ситуація в Україні – 2024*. (2024). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf>

Філіпович, Л. (2014, 15 травня). *Народжена на Майдані – Громадянська Церква України*. RISU. http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56419/

Щербенко, Е. (2017). Український політичний дискурс і проблема громадянської релігії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3, 156–168. <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001119853>

Яроцький, П. Л. (2020). Громадянська релігія. У *Велика українська енциклопедія*. Державна наукова установа "Енциклопедичне видавництво". Узято 12 липня, 2025, з https://vue.gov.ua/Громадянська_релігія

Bellah, R. N. (2005). Civil Religion in America (1967). *Dædalus*, 96(1), 1–21. <https://www.myweb.ttu.edu/jhowe/Bellah2.pdf>

Barbar Baghli, S. (2024). Civil Religion in the Discourse of Frederick Douglass. *Altralang*, 6(1), 440–449. <https://doi.org/10.52919/altralang.v6i1.440>

Bogachevskaya, I. V. (2016). Civil religion in the context of Ukrainian and Russian political realities. *Religious Freedom*, 1(19), 103–105 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32420/rs.2016.19.1.945>

Cratty, F. (2025). "An Entire Religion, at the Same Time Spiritual and Tangible": *Common Prayer and Deistic Civil Religion at the End of the Eighteenth Century*. Cambridge University Press.

Durkheim, E. (2002). *The Elementary forms of the religious life: The totem system in Australia*. Universe [in Ukrainian].

Filipovych, L. (2014, May 15). *Born on the Maidan – the Civil Church of Ukraine*. RISU – Religious Information Service of Ukraine [in Ukrainian]. http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56419/

Fordahl, C. A. (2024). Tale of Two Civil Religions: Ritual, Transcendence, and the Crisis of Meaning in American Politics. *Journal of Church and State*, 66(2), 113–125. <https://doi.org/10.1093/jcs/csad076>

Holovko, L. V. (2009). The problem of christian ecumenism and the nature of civil religion. *Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy*, 39, 238–246 [in Ukrainian].

Identity of the citizens of Ukraine in the new conditions: State, trends, regional peculiarities. (2016). Razumkov Center [in Ukrainian]. <https://dontosovnic.com.ua/wp-content/uploads/2016/07/Identi-2016.pdf>

Kolodnyi, A. (2009). Civil religion as an ecumenical perspective. *Ukrainian Religious Studies*, 50, 71–78 [in Ukrainian]. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/aacd712c-18e6-4141-a53d-58adf20438d1/content>

Kolodnyi, A. (2012). Civil religion as a product of the process of socialization of society. *Ukrainian Religious Studies*, 61, 300–315 [in Ukrainian]. <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001025953>

Kondratyk, L. (2018). Robert Bellah's concept of "civil religion": Pro et contra. *Sociological Studies*, 2(13), 29–36 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2018-01-29-36>

Paraschevin, M. A. (2017). The concept of "civil religion" as a cognitive construct and a political tool? *Social Technologies: Actual Problems of Theory and Practice*, 74, 143–154 [in Ukrainian]. <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2017/74/18.pdf>

Rousseau, J.-J. (2001). *The social contract or principles of political right* (O. Khoma, Trans.). Port-Royal.

Scherbenko, E. (2017). Ukrainian political discourse and the problem of civil religion. *Scientific Notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3, 156–168 [in Ukrainian]. <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001119853>

Slubaska, A. Y. (2016). Ukrainian model of civil religion. *Hilea: Scientific bulletin*, 112, 212–216 [in Ukrainian].

Ukrainian society, state and church during the war. Church and religious situation in Ukraine – 2024. (2024). Razumkov Center [in Ukrainian]. <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf>

Vegter, A., Lewis, A. R., Bolin, C. J. (2023). Which civil religion? Partisanship, Christian nationalism, and the dimensions of civil religion in the United States. *Politics and Religion*, 16(2), 286–300. <https://doi.org/10.1017/S1755048322000402>

Waligore, J. (2012). The Piety of the English Deists. *Intellectual History Review*, 22(2), 181–197. <https://doi.org/10.1080/17496977.2012.693742>

Wilson, J. F. (1979). *Public Religion in American Culture*. Temple University Press.

References

Bazik, D. V. (2023). The cult of the Supreme Being. In *The Great Ukrainian Encyclopedia*. State Scientific Institution "Encyclopedic Publishing House" [in Ukrainian]. Retrieved February 2, 2026, from https://vue.gov.ua/Верховної_Істоти_культ

Bellah, R. N. (2005). Civil Religion in America (1967). *Dædalus*, 96(1), 1–21. <https://www.myweb.ttu.edu/jhowe/Bellah2.pdf>

Andrii LENOV, PhD Student
 ORCID ID: 0009-0000-9146-3390
 e-mail: andriy.lenev@gmail.com
 Rivne State University of the Humanities, Rivne, Ukraine

Iryna PANCHUK, DSc (Philos.), Assoc. Prof.
 ORCID ID: 0000-0001-6301-4280
 e-mail: panchuk79@ukr.net
 Rivne State University of the Humanities, Rivne, Ukraine

CIVIL RELIGION AS A FACTOR OF SOCIAL CONSOLIDATION

Background. The study of the integration potential of civil religion is conditioned by the rapid growth in Ukrainian society of the demand for the development of values and practices that will help unite Ukrainian society, which is divided by many dividing lines.

Barbar Baghli, S. (2024). Civil Religion in the Discourse of Frederick Douglass. *Altralang*, 6(1), 440–449. <https://doi.org/10.52919/altralang.v6i1.440>

Bogachevskaya, I. V. (2016). Civil religion in the context of Ukrainian and Russian political realities. *Religious Freedom*, 1(19), 103–105 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32420/rs.2016.19.1.945>

Cratty, F. (2025). "An Entire Religion, at the Same Time Spiritual and Tangible": *Common Prayer and Deistic Civil Religion at the End of the Eighteenth Century*. Cambridge University Press.

Durkheim, E. (2002). *The Elementary forms of the religious life: The totem system in Australia*. Universe [in Ukrainian].

Filipovych, L. (2014, May 15). *Born on the Maidan – the Civil Church of Ukraine*. RISU – Religious Information Service of Ukraine [in Ukrainian]. http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56419/

Fordahl, C. A. (2024). Tale of Two Civil Religions: Ritual, Transcendence, and the Crisis of Meaning in American Politics. *Journal of Church and State*, 66(2), 113–125. <https://doi.org/10.1093/jcs/csad076>

Holovko, L. V. (2009). The problem of christian ecumenism and the nature of civil religion. *Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy*, 39, 238–246 [in Ukrainian].

Identity of the citizens of Ukraine in the new conditions: State, trends, regional peculiarities. (2016). Razumkov Center [in Ukrainian]. <https://dontosovnic.com.ua/wp-content/uploads/2016/07/Identi-2016.pdf>

Kolodnyi, A. (2009). Civil religion as an ecumenical perspective. *Ukrainian Religious Studies*, 50, 71–78 [in Ukrainian]. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/aacd712c-18e6-4141-a53d-58adf20438d1/content>

Kolodnyi, A. (2012). Civil religion as a product of the process of socialization of society. *Ukrainian Religious Studies*, 61, 300–315 [in Ukrainian]. <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001025953>

Kondratyk, L. (2018). Robert Bellah's concept of "civil religion": Pro et contra. *Sociological Studies*, 2(13), 29–36 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2018-01-29-36>

Paraschevin, M. A. (2017). The concept of "civil religion" as a cognitive construct and a political tool? *Social Technologies: Actual Problems of Theory and Practice*, 74, 143–154 [in Ukrainian]. <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2017/74/18.pdf>

Rousseau, J.-J. (2001). *The social contract or principles of political right* (O. Khoma, Trans.). Port-Royal.

Scherbenko, E. (2017). Ukrainian political discourse and the problem of civil religion. *Scientific Notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3, 156–168 [in Ukrainian]. <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001119853>

Slubaska, A. Y. (2016). Ukrainian model of civil religion. *Hilea: Scientific bulletin*, 112, 212–216 [in Ukrainian].

Ukrainian society, state and church during the war. Church and religious situation in Ukraine – 2024. (2024). Razumkov Center [in Ukrainian]. <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf>

Vegter, A., Lewis, A. R., Bolin, C. J. (2023). Which civil religion? Partisanship, Christian nationalism, and the dimensions of civil religion in the United States. *Politics and Religion*, 16(2), 286–300. <https://doi.org/10.1017/S1755048322000402>

Waligore, J. (2012). The Piety of the English Deists. *Intellectual History Review*, 22(2), 181–197. <https://doi.org/10.1080/17496977.2012.693742>

Wilson, J. F. (1979). *Public Religion in American Culture*. Temple University Press.

Yarotskiy, P. L. (2020). Civil religion. *The Great Ukrainian Encyclopedia* [in Ukrainian]. Retrieved July 12, 2025, from https://vue.gov.ua/Громадянська_релігія

Zinkevich, T. (2009). The Phenomenon of civil religion in comparative perspective. *Ukrainian Religious Studies*, 51, 27–36 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32420/2009.51>

Отримано редакцією журналу / Received: 12.09.25
Прорецензовано / Revised: 22.09.25
Схвалено до друку / Accepted: 10.10.25

M e t h o d s . *The study used an interdisciplinary approach in conjunction with the method of historical and philosophical analysis and the basic principles of philosophical hermeneutics. General scientific methods such as analysis and synthesis, generalization were also widely used.*

R e s u l t s . *The term "civil religion" has a long history of development. It was introduced into scientific circulation by the French philosopher J. J. Rousseau, who, through a comprehensive study of the role of religion in society, argued for the expediency of creating a non-denominational civil religion of a deistic nature. The ideas proposed by the French thinker were quite favorably received by intellectuals of the time and even became the conceptual basis for the practical implementation of civil religion. Its manifestations were seen not only in D. Williams' attempt to compile a non-sectarian philosophical liturgy capable of uniting members of all Christian denominations in a common worship service, but also in the cult of the Supreme Being introduced by M. Robespierre during the French Revolution. Both attempts failed, but this did not diminish public attention to ideas and practices that could integrate secular society in the following centuries.*

C o n c l u s i o n s . *The renewal of interest in the idea of civil religion, compromised by the ritual practices of the Jacobins, and its return to scientific circulation took place in the early twentieth century under the influence of E. Durkheim's research. In the process of searching for mechanisms of social unity, the scientist argued that religion is primarily a system of collective ideas and practices that unite people into communities, and therefore it exists in a modified form even in secularized societies. This idea of the scientist became an impetus for understanding religious reality and even stimulated the return of the concept of "civil religion" to the world intellectual discourse. As the American sociologist R. Bellah has shown quite well, it represents the unity of political and religious values, while contributing to the emergence of an emotionally colored and universally recognized vision of the historical experience of the people.*

Civil religion aims to unite society, but in countries with a complex history or a multinational population, the values, moral guidelines, or ideals it offers can cause social tension.

K e y w o r d s : *civil religion, God, Supreme Being, consolidation, deism, secular society.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.